

Р. І. Кондратьєв

доктор юридичних наук, професор,
засідувач кафедри теорії та історії держави і права
Хмельницького університету управління та права,
голова редакційної колегії журналу
“Університетські наукові записки”

УДК 340.13

ВИЗНАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СУТНОСТІ ДЕРЖАВИ — МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИХ ЯВИЩ

Критикується методологічний плюралізм у правознавстві і наводяться додаткові аргументи на користь пропозиції, відповідно до якої визнання соціальної сутності держави розглядається як методологічна основа дослідження державно-правових явищ. Відкидається як надумана, що не має будь-якого обґрунтування, пропозиція вивчати право на основі природно-правової теорії. Звертається увага на помилковість теорії мінімізації ролі держави в умовах формування ринкових відносин і побудови громадянського суспільства.

Ключові слова: методологічний плюралізм, соціальна сутність держави, природно-правова теорія, позитивістська теорія права, реалістична теорія права, буква закону, дух закону.

У нових соціально-економічних і політико-правових умовах одним із актуальних питань, що турбує сьогодні окремих вчених-правознавців, є пошук заснованої на матеріалістичному розумінні історії методологічного підходу в дослідженні державно-правових явищ.

Марксистсько-ленінська теорія походження держави і права сьогодні у правознавстві визнана хибною, більше того — ненауковою. Серед основних причин такої критичної оцінки, звичайно, називають таке:

- а) держава розглядалася виключно як результат та інструмент класової боротьби;
- б) не визнавалась об'єднуюча і консолідуюча роль держави стосовно різних соціальних прошарків населення та їх інтересів;
- в) класова теорія походження держави і права проголошувалася єдино правильною.

Звичайно, в науці суспільствознавства, зважаючи на різні світоглядні переконання, важко обґрунтувати єдино правильний методологічний підхід у з'ясуванні суті складних і неоднозначних явищ у житті суспільства. Однак протилемний напрямок (плюралізм в методології), як показала практика останніх років, не дав очікуваних наукових результатів.

Ось вже 20 років серед правознавців немає чіткої відповіді, що ми розуміємо під поняттями “держава” і “право”, чи можна говорити про їх соціальне призначення? У теорії та філософії права з цього питання панує різnobій, широкий діапазон думок, визначень, понять, оцінок.

Так, під правом пропонують розуміти такі явища, як свобода, справедливість, рівність, правила поведінки, внутрішній психічний стан, окрім суспільні відносини. Не зовсім ясно також, що таке держава, і чи взагалі вона необхідна в умовах, коли ринкові відносини виступають основним регулятором суспільних відносин. Ті, хто

не відкидає повністю соціального призначення держави, зайняті питанням про межі її втручання в життя суспільства. Значна частина науковців переконана, що таке втручання повинно бути мінімальним.

На жаль, ці теоретичні міркування вплинули і на навчальний процес у юридичних вузах і факультетах. Масово з'явилися підручники і посібники, автори яких пропонують у курсі теорії держави і права спочатку вивчати право, а вже потім державу. Деякі столичні вузи в порядку обміну досвідом взагалі рекомендують на юридичних факультетах обмежитись вивченням правових явищ, очевидно, вважаючи, що держава до права не має жодного відношення.

Методологічну основу такого напрямку у правознавстві за літературними джерелами складає теорія так званого природного права, яке є вічним, незмінним, незалежним від держави. Лише природне право, на думку прихильників цього вчення, уособлює в собі такі загальнолюдські цінності, як свобода, справедливість, рівність, демократизм, права людини.

Держава і закони, які вона приймає (позитивне право), що важливу соціально-захисну функцію нібито не завжди можуть забезпечити. Практично в цьому випадку знову йдеться про єдино правильний підхід у вивченні державно-правових явищ.

Слід приєднатися до важливого й актуального на сьогодні висновку П. М. Рабіновича, що в сучасних процесах плюралізації суспільствознавчих підходів і методів спостерігається методологічний хаос і еклектизм. Формується соціально беззмістовна абстрактизація понять з використанням вкрай загальних "загальнолюдських" термінів без конкретно-історичної інтерпретації понять, котрі такими термінами позначаються [1, с. 18].

"Методологічний плюралізм, — справедливо пише П. М. Рабінович, — не повинен перетворюватись на методологічний анархізм" [1, с. 17].

Одним із способів протидії такому становищу, зокрема у правознавстві, могла би бути, на наш погляд, більш принципова і доказова критична оцінка багатьох наукових досліджень, філософських диспутів і конференцій з точки зору їх можливого використання з практичною метою.

Як видно з літературних джерел, плюралістичний підхід у методах дослідження державно-правових явищ найчастіше є проявом далеких від наболілих проблем життя й управління державою теоретико-правових конструкцій, заснованих на природній теорії права.

І хоча окремі дослідження адептів цього вчення переносяться на практичний ґрунт, зокрема в царині правознавства, вони інколи набувають форми явно надуманих і утопічних проектів. Так, наприклад, пропонується докорінно змінити вже перевірену роками систему підготовки юридичних кадрів, яка, до речі, вже 20 років успішно реалізується у провідних вузах України.

"Позитивістська ідеологія юридичної освіти (тобто на базі чинного законодавства — Р. К.) повинна бути замінена натуралістською", — вважає вчений-правознавець О. Костенко. Остання перевагу надає не "букві", а "духу" закону, який втілений у його букві. Дух — це закони природного права, які повинен відкривати законодавець і втілювати у букві [2, с. 188, 191].

На переконання О. Костенка, викладання правознавства позитивістського типу на юридичних факультетах спричиняє деформацію правової культури професійних юристів, легалізує свавілля та ілюзії, руйнує правопорядок, у правовій практиці породжує зловживання законодавством [2].

Методологічною основою такого висновку є твердження, що чинне законодавство не є першоджерелом права. Таким, відповідно до натуралістичної юриспруденції є "дух" його "букві". Студент—юрист повинен засвоїти "золоте правило" юриспруденції: "буква" закону — це ще не саме право, а лише форма, яка повинна містити "дух" [2, с. 189, 190].

Недотримання цього правила в освіті, — вважає О. Костенко, — породжує тип “неправових юристів”, які зловживають законом, забезпечують підтримку “тіньової економіки”, злочинної діяльності.

Такі міркування, висновки і пропозиції не мають ні теоретичного, ні практичного підґрунтя. Нагадаємо, в теорії права під словосполученням “дух закону” розуміють найбільш загальні, принципові чи відправні положення **чинного** законодавства, які визначають суттєвий зміст конкретних норм права. “Дух” закону на практиці “використовують” у процесі тлумачення і реалізації правових норм. Розглядати “дух” як сутнісний елемент природного права, який нібито повинен відкривати законодавець, — це надуманий і стереотипний (у сенсі природного права) висновок.

Рекомендується не використовувати чинне законодавство не тільки при вивчені теорії права, але й застосовувати натуралистські форми навчання при вивчені Конституції і галузевих юридичних дисциплін. Навіть очікувані позитивні наслідки гармонізації та інтеграції українського законодавства у правове поле Європи розцінюються як ілюзія.

Окремі автори термін “дух” у дослідженнях з теорії права використовують також для розмежування понять “конституційність” і “легітимність” державної влади, де “буки” Конституції відводиться фактично другорядна роль. Відмінність полягає в тому, що конституційність вказує на відповідність законів і політичних рішень “літері” Конституції, а легітимність — ії “духу” (ідеї права та справедливості) [3, с. 2]. Такий критерій поділу не переконує. Якщо навіть під “духом” розуміти ідею права і справедливості (що вже краще), то принаймні справедливість аж ніяк не може виступати в якості **юридичної** ознаки легітимності.

На використання терміна “дух” у його практичному аспекті звернув увагу О. Стобба на прикладі альтернативного тлумачення права. “Як розібрatisя, — пише він, — коли тлумачити за “букуво”, а коли — за “духом” закону?” [4, с. 73]. З ним варто погодитись, що за “духом” тлумачать тоді, коли застосування “буки” не дає можливості дійти бажаного результату.

Звичайно, в науці кожний має право висловлювати й обґруntовувати свою думку. Однак не зрозуміло, як можна на основі **природного** права і міфічно-абстрактної субстанції (дух) вирішувати в судах цілком конкретні у своєму прояві цивільні, адміністративні, трудові та інші спори, не вдаючись при цьому до суттєвого підходу? Принагідно зазначимо, що наведені вище погляди на сутність права не є в теорії права новими. У їхній основі лежить так звана соціологічна школа права, відповідно до якої право слід шукати не в нормах, а в самому житті, і “наповнювати” закони правом покликані судді та адміністратори.

Слід підкреслити, що останнім часом у теорії та філософії права спостерігається поступовий, обережний, часто не зовсім явний відхід від пануючої ролі теорії природного права в дослідженні державно-правових явищ. Все частіше такі наукові дослідження розглядаються у тісному зв’язку із соціально-економічними процесами, які в силу їх реального буття не тільки визначають напрямки наукових розробок, але й у кінцевому рахунку і рівень науковості останніх.

Саме виходячи з цих міркувань, П. М. Рабінович запропонував сьогодні у правознавстві зробити важливий крок: визнати **соціальну** сутність держави і таке визнання розглядати в якості методологічної основи дослідження державно-правових явищ [1, с. 17].

Необхідно наблизити правознавство до реалій сьогодення, звільнити цю науку від зайвих, часто далеких від істини стереотипів. Одночасно, як це зазначають наші лідеруючі теоретики права, “... слід не приховувати і не затушовувати соціальну сутність досліджуваних явищ” [1, с. 17].

Ідея соціальної держави не є новою. Вона проголошувалась як одна з основних функцій державної влади багатьма науковими школами і в різні епохи історичного розвитку. В античні часи держава трактувалась як вища форма об’єднання людей

для досягнення суспільного добробуту. І навіть в епоху абсолютної монархії, коли влада монарха нічим не обмежена, вважалося, що вона служить загальнонародним інтересам.

Спільними інтересами людей обумовлена відома договірна теорія походження держави (Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо). Основною метою об'єднання людей у державу було досягнення суспільного блага, захист інтересів, створивших державу громадян.

Договірна теорія походження держави за своїм соціальним змістом — це не одна з багатьох теорій. Вона заснована не на ідеалістичних теоретико-філософських міркуваннях, а відбуває реальні історико-економічні процеси становлення людського співіснування. У цьому випадку за основу взяті не ідеї, не мораль і не психічний стан, а цілком зрозумілі матеріальні (економічні) інтереси людей.

У літературі справедливо підкреслюється, що "... ніколи не існувало, не існує й не існуватиме методології філософії права... цілком нейтральної у соціально змістовному аспекті, тобто методології, так би мовити, соціально дистильованої, очищеної" [1, с. 19].

Особливе значення в розкритті цієї теми, насамперед, у частині обґрунтованості соціальної суті держави має реалістична теорія права Р. Іеринга. Німецький юрист і філософ Р. Іеринг був одним з перших, хто критично оцінив так звану вольову теорію права, яка, до речі, була визнана офіційно в Радянському Союзі.

Відповідно до реалістичної теорії права вольовий елемент у праві Р. Іеринг запропонував замінити інтересами людей, і ці інтереси (або потреби людей) — це, насамперед, соціальні (матеріальні). Право, за визначенням Р. Іеринга, це **захищений законом інтерес**.

Один із сучасних дослідників філософії і соціології права К. К. Жоль справедливо зауважує, що "... інтерес передбачається при здійсненні будь-якої діяльності, і діяти без інтересу — це таке ж безглуздя, як діяльність без мети".

Погляди Р. Іеринга на право як на захищений законом інтерес поділяв відомий російський дореволюційний теоретик права Н. М. Коркунов. Він звертав увагу, що "... інтереси, які визначають зміст людської діяльності, складаються під впливом не одних тільки особистих умов, а може бути ще в більшій мірі під впливом суспільних умов, і тому значна їх доля має не індивідуальний, а соціальний, загальний характер" [5, с. 58].

Підкреслимо, що інтереси окремої людини, на відміну від її особистої волі, не можна протиставляти інтересам суспільства. Переважна більшість інтересів стосується всіх, інші — окремих груп людей.

З точки зору дослідницького підходу, таке положення має принциповий характер. На наш погляд, методологія взагалі, в тому числі методи і підходи в дослідженні державно-правових явищ, втрачають наукове значення, якщо дослідник у центр уваги ставить не загальні або переважаючі суспільні інтереси людей, а навпаки, інтереси індивідуальні чи невеликих соціальних прошарків населення. Це неминуче тягне за собою суб'єктивні оцінки і висновки. Принагідно зауважимо, що на сьогодні немає достатніх підстав надмірно захоплюватись і переоцінювати наукову цінність теорії антропоцентризму, відповідно до якої не суспільство, а саме окрема людина з її інтересами і потребами проголошується як визначальний фактор у суспільному житті.

Певний науковий інтерес становить питання, в якому співвідношенні знаходяться інтереси людей і суб'єктивні права громадян. У свій час у науці цивільного права дискутувалося питання про те, чи є інтереси суттєвим моментом суб'єктивного права, чи інтереси — це лише мета, яку можна досягти за допомогою права, в тому числі суб'єктивного.

Е. Я. Мотовиловкер, який ґрунтовно досліджував цю проблему, включає поняття "інтерес" у зміст норми права і розглядає "інтерес" як суттєвий момент суб'єктивного права [напр., 6]. Його опоненти, серед яких такі видатні цивілісти,

як С. Н. Братусь і В. П. Грибанов, слушно, на наш погляд, запитують: яким чином ціль може стати змістом того засобу, який спрямований на її досягнення?

Необхідну ясність у розв'язанні цієї проблеми вносить представник філософії права К. К. Жоль. Він звернув увагу на називу тих структурних компонентів, з яких, на погляд Р. Іеринга, складається право. Їх два: а) субстанціональний (базисний) і б) формальний (інструментальний). Так ось, саме базисний елемент права — це сутність тієї мети, заради якої приймається право. Мета в суспільстві — не що інше, як інтереси, вигоди. Другий структурний компонент — формальний — це інструмент здійснення інтересу, тобто юридичний захист [7, с. 321].

Названі міркування дають підставу вважати, що мета, інтереси, вигоди не включаються Р. Іерингом безпосередньо в матерію права, вони лежать поза правом, є його об'єктом.

Визнання соціальної сутності держави як методологічної основи дослідження державно-правових явищ з необхідністю підвищує актуальність розв'язання ще однієї проблеми. Мова йде взагалі про роль держави в суспільстві, яка переживає складний період формування ринкових відносин.

Настав час переглянути той напрямок у правознавстві, коли справедлива критика тоталітарної держави в 90-х роках минулого століття механічно переносилась на критику держави як такої.

На сьогодні без перебільшення можна констатувати, що значна частина науковців-правників поділяють теорію мінімізації державної влади. В якості аргументів прихильники цієї ідеї вказують:

- а) на зростання ролі громадянського суспільства і
- б) на здатність ринкових відносин до саморегулювання.

Однак ніхто переконливо не доказав, що ці два процеси не можуть успішно розвиватись в умовах сильної демократичної і правової держави. Навпаки “слабкість” держави може гальмувати ці прогресивні зміни.

Адепти ідеї “слабкої” держави в якості методологічної основи взяли на озброєння так звану лібертарно-юридичну теорію, ігноруючи при цьому історико-економічні та національні особливості країн колишнього Радянського Союзу.

Один з послідовників даного вчення В. А. Четвернін, наприклад, відстоює тезу про несумісність соціальних функцій сучасної держави із свободою особи. “Як правило, — пише він, — соціально-економічні права — це інтереси тих соціальних груп, які в справедливих відносинах соціального обміну опиняються у відносно невигідному становищі і тому висувають вимоги привілеїв або зрівнялівки (напр., з точки зору бідних соціальна справедливість вимагає встановити високі ставки податку для багатих і низькі для бідних)”. На думку В. А. Четверніна, такі групові корпоративні вимоги мають довільний зміст і не можуть бути загально значимими [8, с. 60].

Антисоціальну спрямованість позиції автора аргументовано піддано критиці, оскільки фактично вона передбачає звільнення держави від соціальних функцій або зведення їх до мінімуму [напр., 9, с. 14].

Ігнорування соціального призначення держави наглядно видно за наслідками проведення міжвузівської науково-практичної конференції в Санкт-Петербурзькому університеті (червень 2003 р.), на якій обговорювались тези Л. С. Мамута “Соціальна держава з точки зору права”. Його виступ на конференції стосовно соціального призначення держави, справляє, м'яко кажучи, неоднозначне враження. Виявляється, держава надає населенню певні соціальні послуги лише заради зменшення ступеня соціального напруження, превенції соціальних конфліктів і вибухів або в силу моральних установок (співчуття, милосердя, благодійність, альтруїзм тощо) [10]. Жодних юридичних обов'язків держава не несе.

По суті, аналогічної точки зору дотримувався філософ В. Соловйов, який доводив, що держава повинна примусово забезпечити кожному мінімум матеріального

благополуччя як необхідну умову гідного людського існування, але керується держава при цьому мотивами жалості і любові.

З цього питання слід звернути увагу на думку Богдана Кістяківського, видатного українського правознавця, філософа, академіка АНУ. “Необхідно, щоб кожна людина могла заявити претензію, лише тоді вона буде вільною, — писав він. Тому право на гідне існування повинна бути гарантовано не завдяки почуттям жалості, а в силу самої природи правової організації суспільства” [11].

Знаменно, що в умовах переважаючого, неоднозначного підходу у з'ясуванні соціальної сутності держави, а також ролі окремої людини в суспільстві погляди Б. Кістяківського фактично поділяють сучасні вчені-юристи. “Все частіше звучить думка про те, — пише, наприклад, викладач кафедри Києво-Могилянської академії М. Антонович, — що права людини — це моральні вимоги¹ до уряду, а не просто права, якими люди наділені від народження, чи певні можливості, необхідні людині для її існування” [12, с. 16].

На згаданий вище конференції правознавців у Санкт-Петербурзі обговорювалось, здавалось би, безспірне питання: чи виступає населення суб’єктом права на отримання соціальних послуг і чи держава (якщо вона проголошена соціальною) несе відповідні обов’язки?

Неочікувана негативна відповідь обґрунтовувалась тим, що за суворим юридичним обрахунком суб’єкт лише тоді і постільки може вимагати для себе деяке благо від своїх співгромадян (а вони і є держава), коли він сам надає їм дещо рівноцінне усьому благу. Категоричність такої умови дає підставу підозрювати, що мільйони людей (інваліди, багато груп пенсіонерів і ветеранів, студенти, домогосподарки) науковцями до уваги не бралися.

Слід відмітити, що пропозиція вчених-правників розглядати соціальну сутність держави як методологічну основу дослідження державно-правових явищ буде сприйнята в наукових колах хоча б тому, що за останні роки, очевидно, помилкова теорія мінімізації державної влади переглядається в бік сильної, демократичної і правової держави. Зрозуміло, без цих суттєвих політико-правових ознак держава не в змозі виконувати найголовнішу свою функцію — соціальну.

Список використаних джерел

1. Рабінович, П. Філософія права: деякі “вічнозелені” наукознавчі сюжети [Текст] / П. Рабінович // Право України. — 2011. — № 8. — С. 13–20.
2. Костенко, О. Юридична освіта і правове виховання як засоби забезпечення правопорядку (щодо юридичної освіти і правового виховання “соціально-натуралистського” типу) [Текст] / О. Костенко // Право України. — 2011. — № 8. — С. 187–194.
3. Кoval’чук, В. Б. Легітимність державної влади: теоретико-правові аспекти [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : 12.00.00 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень” / В. Б. Кoval’чук. — Х., 2011. — 39 с.
4. Стоба, О. Право і “за-мовлення”: до витоку сучасного мислення права [Текст] / О. Стоба // Право України. — 2011. — № 8. — С. 71–77.
5. Коркунов, Н. М. Лекции по общей теории права [Текст] / Н. М. Коркунов. — С.-Пб : Юридический центр Пресс, 2003. — 430 с.
6. Мотовиловкер, Е. Я. Интерес как существенный момент субъективного права (цивилистический аспект) [Текст] / Е. Я. Мотовиловкер // Правоведение. — 2003. — № 4. — С. 52–62.
7. Жоль, К. К. Філософія і соціологія права [Текст] / К. К. Жоль. — К. : Юрінком Интер, 2000. — 479 с. — (Бібліотека Studiorum)
8. Четвернин, В. А. Понятия права и государства [Текст] : Введение в курс теории права и государства : [учебн. пособ. для вузов] / В. А. Четвернин ; Акад. нар. хоз-ва при Правительстве РФ. Юрид. фак. им. М. М. Сперанского. — М. : Дело, 1997. — 119 с.

¹ Очевидно, не тільки моральні. Говорячи про претензії, Б. Кістяківський, скоріше за все, мав на увазі вимоги юридичні (Р. К.).

9. Мартышин, О. В. О либертарно-юридической теории права и государства [Текст] / О. В. Мартышин // Государство и право. — 2002. — № 10. — С. 5–16.
10. Чекунов, Н. А. Социальное правовое государство: вопросы теории и практики (материалы конференции) [Текст] / Н. А. Чекунов // Правоведение. — 2003. — № 4. — С. 250–258.
11. Кистяковский, Б. А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права [Текст] / Б. А. Кистяковский. — М. : М. и С. Сабашникова, 1916. — 704 с.
12. Антонович, М. Еволюція поняття прав людини [Текст] / М. Антонович // Право України. — 2005. — № 12. — С. 16–20.

Надійшла до редакції 16.03.2012

Кондратьев Р. И. Признание социальной сущности государства — методологическая основа исследования государственно-правовых явлений

Критикуется методологический плюрализм в правоведении и приводятся дополнительные аргументы в интересах предложения, в соответствии с которым признание социальной сущности государства рассматривается как методологическая основа исследования государственно-правовых явлений. Отбрасывается как надуманное, такое, что не имеет никакого обоснования, предложение изучать право на основе естественно-правовой теории. Обращается внимание на ошибочность теории минимизации роли государства в условиях формирования рыночных отношений и построения гражданского общества.

Ключевые слова: методологический плюрализм, социальная сущность государства, природно-правовая теория, позитивистская теория права, реалистичная теория права, буква закона, дух закона.

Kondratiev, R. I. The Recognition of Social Nature of a State is the Methodological Basis of the Research of State — Legal Phenomena

The methodological plurality in jurisprudence is criticized and additional arguments in favor of proposal in accordance with the recognition of a social nature of the state is examined as a methodological basis of the research of state law phenomena are reduced in the article. The fictional ungrounded proposal to study law on the basis of nature law theory is refused. The attention applies on the falsity of theory of minimizing of state's role in conditions of formation commercial relations and construction of civil society.

Key words: methodological plurality, social nature of a state, nature law theory, legal positivist theory, realistic legal theory, letter of law, spirit of law.

